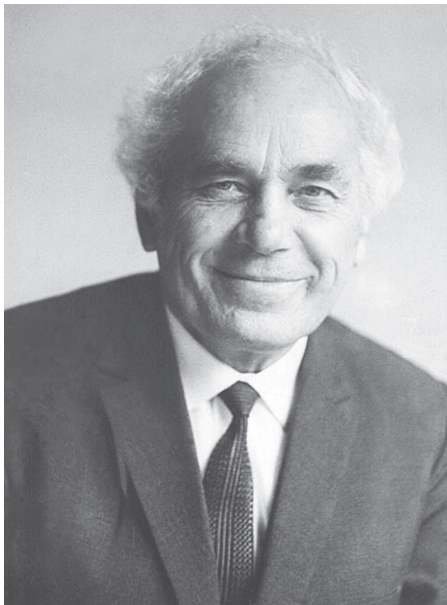

В. П. Ширококов

ТВОРЧИЙ ВНЕСОК ПРОФЕСОРА С. С. ДЯЧЕНКА В РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ МІКРОБІОЛОГІЇ (ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця

Наведено біографічні дані й творчий доробок С. С. Дяченка – засновника української школи медичних мікробіологів, Заслуженого діяча науки, доктора медичних наук, професора, невтомного дослідника збудників ентеробактерійних інфекцій, серозного менінгіту, склерому, висипного тифу, паратифів, сальмонельозів, лептоспірозу, імуногенезу та патогенезу патологічного процесу.

У житті є сторінки, про які згадуєш завжди з любов'ю та душевною теплотою. Саме до таких сторінок зараховую все те, що пов'язане з моїм шановним вчителем, наставником на творчому та мирському шляху, Сергієм Степановичем Дяченком, завідувачем кафедри мікробіології Київського медичного інституту імені академіка О. О. Богомольця у 1943-1973 рр.

В одному нарисі докладно охарактеризувати Сергія Степановича, надзвичайно глибоку, самобутню, талановиту людину, відомого вченого-мікробіолога, неможливо. Те,

що написано, є набагато біднішим порівняно з яскравою постаттю професора С. С. Дяченка.

Спочатку біографічні дані. Ось як сам Сергій Степанович пише про своє дитинство та початок творчого життя (з прохання про помилування з Лук'янівської в'язниці, де Сергій Степанович перебував 1938-39 рр. за брехливим, злочинним доносом: «Дело Киевских бактериологов-вредителей»):

«Родился я в 1898 году в с. Н. Басань, Черниговской обл., в семье крестьянина-середняка. Семья отца до 1919 г. состояла из девяти душ; хозяйство отца от 1915 до 1919 г. состояло из девятнадцати десятин земли, примитивного сельскохозяйственного реманента; в хозяйстве не было ни средств, ни орудий эксплуатации; никогда не применялся наемный труд. В 1919 г. женатый сын и замужняя дочь с хозяйством отделились и тогда хозяйство отца имело около восьми десятин земли с тем же примитивным реманентом, без отсутствия средств и орудий эксплуатации, без применения наемного труда. В 1929 году хозяйство отца за неуплату продналога было продано, но родители жили и работали там же до смерти (1933, 1936 годы). Сестры работают там же в колхозе, братья умерли.

В 1919 году я окончил Черниговскую фельдшерскую школу и по мобилизации работал на эпидемиологическом фронте до 1922 года, а потом был командирован на учебу и вступил в Киевский Мединститут, который закончил в 1927 году. До 1931 года работал по назначению Наркомздрава в Нежине, а потом специализировался как бактериолог и с 1932 г. научный работник Киевского Санитарно-Бактериологического Института.

За 20 лет своей работы я никогда не имел никаких замечаний, честно и преданно работал на всех поручаемых мне участках. Отдавая всего себя советской науке, держа науку, с 1932 г. я напечатал 29 научных работ. В 1936 г. получил ученую степень и ученое звание».

Із Санітарно-бактеріологічним інститутом, пізніше перетвореним в Український інститут епідеміології та мікробіології, пов'язана багаторічна, до 1963 р., наукова діяльність

С. С. Дяченка, де він послідовно працював молодшим, старшим науковим співробітником, завідувачем новоствореної антигенної лабораторії, мікробіологічного відділу та його науковим консультантом. Протягом 1943-1951 рр. Сергій Степанович був заступником директора з наукової роботи Інституту.

З 1935 р. доля Сергія Степановича Дяченка на довгі роки була невіддільною від кафедри мікробіології Київського медичного інституту, на якій він спочатку працював асистентом і доцентом, з грудня 1943 р. по вересень 1973 р. завідував цією кафедрою, а потім, до останнього року життя, був науковим консультантом.

Своїми вчителями Сергій Степанович вважав лікаря І. С. Случевського з Ніжина, проф. О. В. Барикіна, проф. М. П. Нещадименка, акад. В. Г. Дроботька та чл.-кор. АН України С. М. Ручковського.

Науковий ступінь кандидата медичних наук С. С. Дяченко отримав за сукупність робіт в 1936 р. Докторська дисертація захищена в січні 1941 р., і в травні цього року йому був присуджений вчений ступінь доктора медичних наук. Наукове звання професора із спеціальності «мікробіологія» одержав у 1945 р.

Під час Другої світової війни Сергій Степанович Дяченко був евакуйований з Київським медичним інститутом до міста Челябінська. Тут він продовжував педагогічну роботу, а також багато уваги приділяв протиепідемічному нагляду і боротьбі зі спалахами інфекційних захворювань. В грудні 1943 р. серед перших співробітників Інституту був реєвакуйований у Київ для відновлення діяльності кафедри та Інституту епідеміології і мікробіології.

Сергій Степанович нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, знаком «Отличник здравоохранения», кількома медалями. В 1967 р. присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки України.

Сергій Степанович багато років був членом Правління республіканського товариства «Знання» та медичної секції Товариства «Україна», членом Президії Українського товариства мікробіологів, епідеміологів та інфекціоністів, беззмінним головою мікробіологічної секції Київського філіалу цього товариства, членом Вченої медичної ради МОЗ України та кількох наукових рад із захисту дисертацій. Багато років він входив до складу редколегії «Мікробіологічного журналу», багатьох міжвідомчих наукових збірників.

Усе життя Сергій Степанович з великою відповідальністю, любов'ю та наснагою ставився до виховання молоді. Під керівництвом Сергія Степановича захищено понад 60 кандидатських і докторських дисертацій з різних питань мікробіології, вірусології та імунології. Його учні тепер очолюють кафедри й наукові лабораторії, працюють дослідниками. Участь Сергія Степановича у вихованні молоді мала й інші форми. Він понад 20 разів був головою комісії з прийому державних іспитів майже у всіх медінститутах

України. Спілкування з випускниками було для нього засобом залучення молоді до мікробіології, і багато з них за його порадою пов'язали з нею свій життєвий шлях. Він був незмінним керівником мікробіологічної секції наукового студентського товариства КМІ, і багато молоді було залучено до дослідницької діяльності саме в цьому гуртку. Сергій Степанович був одним з організаторів в 1968 р. факультету підвищення кваліфікації з мікробіології, вірусології та імунології при кафедрі і з великим завзяттям працював на ньому. Факультет закінчили завідувачі, доценти, асистенти кафедр мікробіології майже всіх медінститутів України, а також багатьох медінститутів республік колишнього Радянського Союзу.

Науковий доробок Сергія Степановича становить 223 наукові роботи, з них 8 монографій та 8 науково-популярних книжок. Його наукові інтереси були сконцентровані на таких основних напрямках:

- 1) всебічне вивчення антигенної структури патогенних мікроорганізмів кишкової групи;
- 2) дослідження етіології інфекційних захворювань, розробка методів діагностики та узагальнення досвіду їх використання;
- 3) з'ясування деяких фізіологічних механізмів імунітету;
- 4) вірусологія;
- 5) висвітлення філософських питань мікробіології і вірусології;
- 6) дослідження забутих сторінок мікробіології та вірусології в Україні.

Як вчений-мікробіолог Сергій Степанович мав дуже великий потенціал. Науковий внесок його пов'язаний, перш за все, з всебічним вивченням збудників ентеробактерійних інфекцій, імуногенезу та патогенезу патологічного процесу. Ще в 30-х роках минулого сторіччя Сергій Степанович виконав важливу, пріоритетну у світовому вимірі великомасштабну роботу про антигенну будову збудника черевного тифу. Одним з перших він докладно вивчив антиген вірулентності цього мікроба, довів можливість одержання анти-Vі-черевнотифозної лікувальної сироватки, застосував її на практиці для лікування черевнотифозних хворих. Саме це стало темою докторської дисертації, яку він захистив у 1941 р. Робота мала особливе значення до ери антибіотиків, під час Другої світової війни. В цілому праці Сергія Степановича за спрямованістю, цілісністю підходу близькі і є, певною мірою, першоосновою сучасного вчення про протективні антигени мікроорганізмів, їх роль в імунопатогенезі інфекційного процесу та створення на їх основі високоефективних вакцин, діагностичних препаратів і лікувальних сироваток. Цей науковий напрямок і зараз ефективно розвивається стосовно багатьох мікроорганізмів та вірусів, має кілька стрижневих ідей, які започатковані зокрема і в наукових працях Сергія Степановича з вивчення VІ-антигену.

Праці другого напрямку певною мірою різноманітні як за об'єктами вивчення так і прийомами, що використовувались у дослідженнях чи розроблялися. До них віднесемо дослідження, присвячені вивченню збудників серозного менингіту, склероми, висипного тифу, паратифів, сальмонельозів, лептоспірозу. Вінцем цього напрямку наукової творчості Сергія Степановича став фундаментальний посібник «Діагностичні мікробіологічні дослідження при інфекційних захворюваннях» (1962), який був виданий українською та російською мовами і слугував за щоденний посібник не одному поколінню мікробіологів і лікарів-інфекціоністів.

У циклі робіт, присвячених вивченню деяких особливостей функціонування імунної системи, були одержані пріоритетні матеріали про зміну імунної реакції в організмі експериментальних тварин під впливом гормонів (АКТГ та преднізолону). Було встановлено, що на імунну реактивність також впливає стан ЦНС. Ці матеріали знайшли певне підтвердження в сучасних уявленнях про наявність чітких надклітинних механізмів регулювання імунного розпізнання і формування імунної відповіді, існування речовин-медіаторів, які беруть участь у здійсненні таких регуляторних функцій.

Особистий вклад Сергія Степановича у розвиток вірусології, зокрема української вірусології, – це створення першої в Україні монографії з медичної вірусології «Патогенні віруси людини» (1974, 1980), узагальнення деяких питань класифікації вірусних інфекцій, ролі імунних аспектів в епідеміології вірусних інфекцій.

Історичні праці Сергія Степановича, їх майже третина з усього списку наукових праць, присвячені кільком аспектам. Це, по-перше, короткі історичні портрети видатних вітчизняних мікробіологів, часто забутих чи навіть мало відомих сучасникам. Першою із серій персоналій була книжка, присвячена Іллі Іллічу Мечникову. Написана 70 років тому, вона і зараз сучасна та потрібна. Потім були опубліковані статті-портрети видатних вчених-мікробіологів: Д. К. Заболотного, Д. Самойловича, І. Г. Савченко, Д. Л. Романовського, М. Ф. Гамалії, О. А. Кронтовського, О. О. Мочутківського, В. К. Високовича, С. В. Коршуна, В. С. Деркача, відкривача вірусів Д. Й. Івановського, всесвітньо відомих Луї Пастера, А. Кальметта. Пристрасно Сергій Степанович писав і про своїх вчителів – В. Г. Дроботька, В. О. Барикіна та особливо тепло – про трагічну долю М. П. Нещадименка. У цих статтях-портретах життєпис і науковий доробок вченого гармонійно поєднаний з аналізом тодішнього та сучасного стану конкретного розділу мікробіології чи вірусології, в якому він працював, його перспективами. Багатьох своїх героїв Сергій Степанович знав особисто, що створює неповторну ауру цих доробок. Історичні праці відтворюють складну та драматичну панораму розвитку української мікробіології та вірусології, вони

й зараз мають значний пізнавальний інтерес і створюють патріотичні почуття.

Сергія Степановича як вченого завжди характеризувало особливе почуття нового. Він активно створював на очолюваній ним кафедрі перспективні наукові «точки росту» (за його словами). Так, була створена мікроелектродна лабораторія для вимірювання впливу вірусів на мембранний потенціал інфікованих клітин, виконані оригінальні дослідження. На початку 60-х років на кафедрі створюється вірусологічна лабораторія, і поступово вірусологічний напрямок під керівництвом Сергія Степановича заповнює наукову тематику кафедри в цілому.

Свій науковий талант Сергій Степанович щедро передавав учням. Під керівництвом професора Дяченка було захищено багато – понад шістьдесят – докторських та кандидатських дисертацій. Створена велика мікробіологічна школа професора Дяченка.

Сергію Степановичу було притаманне поетичне світосприйняття, він був закоханий в українську природу, пісню, чудово знав і розумів поезію, сам писав вірші, які часто використовував у своїх лекціях. Сергій Степанович глибоко знався на українській мові. Його монографія «Патогенні віруси людини», перше видання якої за бажанням Сергія Степановича було написано українською мовою, і сьогодні є живим та корисним посібником української вірусологічної термінології.

Сергій Степанович був високоосвіченою, чуйною, скромною людиною, ці риси в ньому гармонійно поєднувались з принциповістю, творчою наснагою та полум'яною любов'ю до рідної землі. Пам'ятаю його слова, що сказані в 1979 р., коли я був обраний завідувачем кафедри: «Володимире Павловичу! Не поспішайте русифікувати кафедру». Як крізь воду бачив!

Особливою любов'ю були українські пісні – він знав їх безліч, збирав і записував. Глибоко був обізнаний з історією української літератури, особливо перших пореволюційних років. Його великим захопленням залишалася поезія – до останніх років він збирав твори українських поетів.

Він мав надзвичайно розвинуте образне поетичне мислення, подібне до Довженкового. У своїх спогадах про навчання в фельдшерській школі Сергій Степанович писав: «Ранок свого життя я провів на берегах незабутньої чарівної Десни. І досі часто пригадую цю яснооку річку, що весело посміхалася до мене, коли я їхав з рідної Басані в тихий Чернігів, щоб сісти за парту земської фельдшерської школи. Хороші зерна посіяла школа, а бурхливе нове життя сприяло щасливому їх квітванню, коли після сонячного ранку настав світлий день захоплюючої праці, яка розпочалась для мене в 1919 році».

Це поетичне світосприйняття давалося взнаки і в його лекціях, і в звичайних поздоровленнях до свят, і в споминах-сповіді «Волошка». Саме воно, це романтичне усвідомлен-

ня світу, в юності привело його, студента медінституту, на історико-філологічний факультет Інституту народної освіти імені Драгоманова, таку назву того часу мав Київський університет. Поступово, проте, розуміння високого громадського обов'язку лікаря перемогло, і він віддав перевагу медичному інституту, спеціальності лікаря-бактеріолога, полем діяльності якого є боротьба з інфекційними хворобами, які через широке розповсюдження призводять до народного лиха.

Сергій Степанович з великою повагою ставився до студентів, вони відповідали йому взаємністю.

Пам'ятаю, що ще в мої студентські роки серед студентів поширювався такий вірш:

«Усім мікробам скажем – Геть!
Хай не сумує, хай сміється ненька,
Бо нас усіх веде вперед
Великий вчений і поет
Сергій Степанович Дяченко»

За своєрідну кучеряву зачіску студенти ніжно називали його «одуванчик».

Як згадував його син Сергій Дяченко, відомий український письменник, «Секрет творчого довголіття мого батька в слідуванні правічним традиціям роду, в повазі до предків, в несамовитій праці, в любові до рідної пісні, в вірності дружині, в піклуванні про дітей, в повазі до колег, в незрадливості своєї суті.

Цей секрет в тому, що високий лет його сонця гармонійно підтримували два крила – одне то сурова логіка, думка, а друге – то розкуте серце, відчуття краси, піднесеність емоцій».

Непересічний творчий талант Сергій Степанович генетично передав й своїй дочці, член-кореспондентці НАН України Наталії Сергіївні Дяченко, яка тривалий час блискуче очолювала вірусологічний відділ Інституту мікробіології та вірусології імені Д. К. Заболотного НАН України.

Моє особисте сприйняття С. С. Дяченка як вчителя. Лекції Сергія Степановича були дуже цікавими. По-перше, вони були незвичними за формою. Викладання було емоційним, з великим творчим натхненням, значною мірою опоетизованим. Починав і закінчував лекції професор, як правило, власними невеликими віршами, які налаштовували слухачів щодо теми. Дуже часто в лекціях використовувались літературні матеріали, цитати з творів визначних письменників і поетів. Спогади про зустрічі самого лектора з історично важливими особами. В цілому лекції вражали слухача своєю колоритністю, свіжістю, поетичною спрямованістю.

По-друге, лекції мали дуже високий науковий рівень. Це були роздуми ерудованого вченого й одночасно трудівника-орача наукової ниви. Кожна лекція для Сергія Степановича була святою справою, до якої він ставився з повагою

та винятковим сумлінням. Незважаючи на те, що свій курс він читав вже багато разів, перед кожною зустріччю з аудиторією професор багато разів студював весь новий матеріал у Республіканській медичній чи публічній бібліотеках, старанно конспектував його, робив на полях нотатки, зауваження... У результаті перед слухачами вибудовувався історичний ряд досягнень з лекційної теми, а далі на дуже сучасному рівні подавався матеріал, який годі було знайти в якомусь підручнику.

Як керівник дисертації Сергій Степанович відрізнявся тим, що довіряв виконавцю, розвивав його ініціативу, вів наукові дискусії, уміло знаходив контраргументи висновкам автора, щоб переконатися в їх істинності. Сергій Степанович дуже багато дав мені саме під час спілкування, обговорення спочатку кандидатської, а потім і докторської дисертації.

По-перше, Сергій Степанович переконав, що «недисертабельної» теми нема – все залежить від методів, наполегливої, творчої ініціативи автора. По-друге, Сергій Степанович навчив науковій скромності, реалістичній оцінці свого внеску в науку. «Якщо – казав вчитель, – вам посміхнулося щастя відкрити хоча б одну нову закономірність, вважайте, що зроблено дуже багато». По-третє, Сергій Степанович навчив мислити: при висвітленні, компонуванні матеріалу не тільки констатувати дані, але й широко оцінювати їх з позицій досягнень науки. По-четверте, Сергій Степанович навчив мене відрізняти в одержаних фактах головне і другорядне, визначити перспективні напрямки для подальших досліджень. Особливо велику увагу приділяв Сергій Степанович висновкам дисертації: «Іх не повинно бути багато, – казав він. – Три-чотири повністю достатньо. Але висновок повинен бути закінченою тезою, яка б визначала справжній внесок автора в науку».

І тут хочу назвати ще одну сторону діяльності мого вчителя. Він був глибокий, чудовий методист педагогічної справи. Кафедра в методичному плані працювала при Сергієві Степановичу вельми інтенсивно. Всі відчували важливість цієї роботи, велику мудрість і досвідченість проф. Дяченка С. С. як педагога. Оптимальні педагогічні позиції обґрунтовувались шляхом пошуків і роздумів. Сергій Степанович був ініціатором творчого об'єднання кафедр мікробіології України саме як педагогічних закладів. Цей шлях надалі виявився дуже перспективним: кафедра вийшла в педагогічному плані на передові позиції в масштабах Радянського Союзу, багато разів на базі кафедри відбулись засідання Центральної методичної комісії з питань викладання мікробіології, вірусології та імунології.

Я вдячний долі за те, що моїм вчителем і наставником був С. С. Дяченко.

Завершуючи, наводжу два поетичні звернення С. С. Дяченка до вченої ради Київського медінституту:

«Високоповажні Голово Вченої ради, члени
Вченої ради, товариші і добродайні друзі!
Наш необ'ємно-безкінечний світ
Подарував нам весни – на цвітіння,
Мені подарував же стільки теплих літ,
Що на 70-й аж притомилися...
Та 70 весен – це ще не осінь,
Це – притомлене літо...»

(Жовтень 1968. З виступу на святкуванні ювілею –
70-річчя Сергія Степановича).

«Інститутом, Вами, високошановні товариші,
Студентами нашими
Я завжди пишався.
Живу для інституту, як і жив,
За нього кращого немає,
З ним злитий кожну мить
Завжди, завжди тобі, мій інституте,
Я буду працею служити!
Глибоко вдячний Вам!
Хай чарує Вашу душу
Мелодій осені краса!»

Життєвий шлях Сергія Степановича обірвався 22 січня
1992 року на 94-у році життя. Його поховано на Байковому
кладовищі. Його найближчими вічними сусідами є Іван
Гончар, Микола Світличний, Анатолій Биков, Натан Рахлін,
неподалік – Володимир Денисенко, Василь Стус.

На пам'ятнику його власні слова:
«...усе спливе за обрії земні,
і сон, і пісня, й виплекана мрія...»

CREATIVE CONTRIBUTION OF PROFESSOR S. S. DYACHENKO TO THE DEVELOPMENT OF MEDICAL MICROBIOLOGY (TO THE 125TH ANNIVERSARY OF BIRTHDAY)

V. P. Shyrobokov

O. Bogomolets National Medical University

SUMMARY. The biographical data and creative work of S. S. Dyachenko – the founder of the Ukrainian School of Medical Microbiologists, Honored Scientist, Doctor of Medical Sciences, professor, tireless researcher of causative agents of enterobacterial infections, serous meningitis, sclerosis, typhus, paratyphoid, salmonellosis, leptospirosis, immunogenesis and pathogenesis of the pathological process.

Відомості про автора:

Широбоков Володимир Павлович – д. мед. наук, професор, академік НАН та НАМН України, завідувач кафедри мікробіології, вірусології та імунології Національного медичного університету імені О. О. Богомольця; e-mail: v.p.shyrobokov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0882-148X>

Information about the author:

Shyrobokov V. P. – MD, Professor, Academician of the National Academy of Sciences and National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of Microbiology and Parasitology with the Basics of Immunology of O. O. Bohomolets National Medical University; e-mail: v.p.shyrobokov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0882-148X>

Конфлікт інтересів: немає.

Author has no conflict of interest to declare.

Отримано 10.01.2024 р.